

gen van de verschillende migranten die neerstreken in Gent in de periode tussen 1960 en 1980. Ze zijn een belangrijke aanvulling op de geïstitutionaliseerde migratie- en vestigingsgeschiedenis van Gent. In de conclusie blikt De Bock terug op deze geschiedenis en geeft ook inzicht in de integratiepositie van de kinderen en kleinkinderen van de voormalige gastarbeiders. Hoewel de intergenerationele ontwikkelingen relevant zijn om de sociale integratie over een langere periode te begrijpen, komen ze in de conclusie minder goed tot hun recht. Omdat het boek kijkt naar de vestigingspatronen van verschillende migrantengroepen, was het beter geweest als de ervaringen van hun nakomelingen in een apart hoofdstuk aan bod waren gekomen, waarbij ook hun onderwijsloopbaan – naast werk en huisvesting immers een belangrijk integratieterrein – in beschouwing werd genomen.

Nadia Bouras, Universiteit Leiden

Harry Lintsen en Jan Korsten, *De veerkracht van de Brabantse economie. De Kamers van Koophandel en de kracht van netwerken (1840-2015)*. (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2017). 180 p. ISBN 9789087046644.

DOI: 10.18352/tseg.1042

Deze uitgave van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact in Tilburg heeft een tweeledig doel. Het boek wil in de eerste plaats een antwoord geven op de economisch-historisch belangwekkende kwestie van het herstel van de Brabantse economie na de ernstige terugval in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Dit herstel is in de economische geschiedschrijving bekend geworden als ‘het wonder van Brabant’. In de tweede plaats is het een gedenkboek bij de bepaald niet onomstreden opheffing van de regionale kamers van koophandel als autonome instituties in 2014. Wat de twee thema’s uiteraard bij elkaar houdt is het antwoord op de vraag welke rol die regionale Kamer van Koophandel (KvK) heeft gespeeld in dat wonder. Het duurt wel even voor de auteurs ter zaken komen wat betreft hun vraagstelling, maar omdat het herstel van de Brabantse economie draait om de neergang en weer opleving van een regio die na het midden van de negentiende eeuw sterk industrialiseerde, is het schetsen van de lange voorgeschiedenis van dat industrialisatieproces wel gerechtvaardigd.

De nadruk ligt natuurlijk op de enorme economische spurt van Brabant na de Tweede Wereldoorlog. Mijns inziens is het voornaamste belang van deze studie dat de auteurs de nadruk leggen op de institutionele ontwikkelingen. Om de Brabantse economie van de grond te tillen, zowel in de negentiende eeuw als na de recessie van de jaren zeventig, was het niet voldoende ondernemingen de ruimte te geven.

Wat er nodig was, waren netwerken waarin de overheid, het bedrijfsleven en (dus) ook de Kamers van Koophandel niet gezien moeten worden als geïsoleerde actoren waarvan het reilen en zeilen los kan worden bestudeerd. Het gaat er om dat de KvK was ingebed in dat netwerk. De auteurs hebben daarbij enkele manieren gevonden om een toch lastig vast te pinnen begrip als ‘invloed’ meetbaar te krijgen: van welke regionale instellingen van het regionale bedrijfsleven leverde de KvK de voorzitter? Op welke terreinen werd voorlichting gegeven en hoeveel werk staken KvK in hun advieswerk vergeleken bij andere instanties zoals het Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf? Die invloed deed er toe, zoveel wordt duidelijk. In dit onderzoek is ook ruimschoots geput uit de het archiefmateriaal van de KvK's zelf, een andere reden die de relevantie van de studie voor de geschiedenis van de Nederlandse KvK's versterkt.

De regionale KvK's werden na de oorlog instituties die steeds zelfstandiger opeerden en niet meer een verlengstuk waren van de gemeentebesturen. Dat gaf ze grotere slagkracht. In 2014 nu, zijn die regionale kamers opgeheven en samengevoegd in één grote landelijke KvK die in feite een uitvoeringsorgaan is geworden van het Ministerie van Economische Zaken. De opheffing van die zelfstandigheid wordt in het boek op een nauwelijks verhulde wijze betreurd en betwijfeld. De auteurs vragen zich terecht af: Wat blijft over van de zo belangrijke regionale netwerkfunctie die de KvK's zo relevant heeft gemaakt voor de economische ontwikkeling en het economisch herstel van de provincie Noord-Brabant? Na lezing van de analyse van de auteurs van de weeropleving van de Brabantse economie na de de-industrialisatie van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, is dat een bijzonder goede vraag. Het ‘wonder’ was alleen mogelijk door het versterken van *regionale* netwerken die zonder autonome KvK vermoedelijk eerder zwakker dan sterker werden.

Omdat het boek tevens een gedenkboek is, loopt de studie wel een beetje het risico dat de KvK's in het zonnetje worden gezet. Doorgaans gaat dat goed, maar het gebruikte materiaal roept wel een vraag op, want één onderwerp blijft helaas in de lucht hangen. In de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog is er al vele jaren aandacht voor de economische ontwikkelingen in Nederland tijdens de bezetting waarbij de vraag hoe het bedrijfsleven (Philips bijvoorbeeld) zich verhield tot de bezetter zeker niet de minst belangrijke is. Het was dus interessant te vernemen hoe een organisatie zoals de KvK in oorlogstijd functioneerde. Uitgelegd wordt dat de Kamers bleven bestaan op provinciaal niveau maar zich institutioneel wel moesten schikken naar Duitse richtlijnen. Na melding, in een voetnoot, dat er niet veel materiaal overgebleven is uit deze tijd, springen de auteurs direct naar de Wederopbouw. De vraag is of dat terecht is. Uit de wél bewaard gebleven verslagen (of de notulen, zijn die gebruikt?) uit de oorlogsjaren was wellicht toch meer te melden dan het feit dat de voorzitter van de Provinciale Kamer een NSB'er was die na de oorlog het veld moest ruimen.

Nog een enkel woord over het illustratiemateriaal. Bij een studie als deze, waarbij veel cijfers en tabellen zijn gebruikt en ook onontbeerlijk zijn, en de 'droogte' van de materie bijna onvermijdelijk is, worden die gelukkigerwijze afgewisseld met veel foto's. De geschiedenis van het bedrijfsleven in Brabant is bij wijze van spreken alleen af te lezen aan de hand van de vele goede en relevante zwart-witfoto's.

Wybren Verstegen, Vrije Universiteit

Sue-Yen Tjong Tjin Tai, *Connecting Small Firms for Innovation. Roles of Trade Associations and the Dutch Rijksnijverheidsdienst 1900-1940*. (Eindhoven: Foundation for the History of Technology, 2015). 248 p. ISBN 9789073192430.

DOI 10.18352/tseg.1043

De laatste decennia verschenen nogal wat publicaties over de historische ontwikkeling van bepaalde sectoren, zoals transport, energie, landbouw, waarbij veel aandacht werd geschonken aan technologische innovaties. Daarbij koppelt men casestudies aan theoretische kaders, met name het 'Multi Level Perspectief'. Daarin wordt een analytisch onderscheid gemaakt tussen verschillende 'lagen' met elk een verschillende ruimtelijke en tijdsdimensie. Zo is er de macroschaal: de lange termijnontwikkelingen binnen bijvoorbeeld de domeinen economie, cultuur en politiek. En er is de microschaal waar de aanvankelijk kleinschalige innovatie plaatsvindt. Beide bepalen de innovatieruimte van het heersende 'regime', bijvoorbeeld het fossiele-energie-regime. Innovaties worden succesvol, zo is de gedachte, als ze bestaande praktijken of technieken van het regime aanvullen of vervangen en de daarmee samenhangende routines, artefacten en structuren. De centrale vraag binnen dit techniekgeschiedenisgenre is hoe dergelijke regimes worden vervangen of aangepast. En daarbij: welke partijen spelen een rol en hoe ontstaan nieuwe verbindingen binnen en tussen de verschillende lagen en domeinen?

Het proefschrift van de socioloog-techniekhistoricus Sue-Yen Tjong Tjin Tai past in deze traditie. Het gaat in op de ontwikkeling van enkele Nederlandse sectoren van eind negentiende eeuw tot circa 1940. Ze probeert te verklaren hoe technologische en/of sociale innovaties plaatsvonden en hoe deze samenhangen met nieuwe sociale verbanden en ontwikkelingen op macroschaal. De onderzochte sectoren zijn de bakkerijen, wagenmakers en rijwielindustrie, alle sectoren waarin het Midden- en Klein-Bedrijf (MKB) domineert. Tjong Tjin Tai onderzoekt met name het belang van zogenaamde intermediaire organisaties. Haar centrale onderzoeksvraag luidt dan ook: Welke rol speelden brancheorganisaties en de Rijksnijverheidsdienst (RND) bij innovaties in Nederland?